

TARTU VISUAALSE KULTUURI PÄEVAD EESTI RAHVA MUUSEUMIS

Pille Runnel

2004. aasta mais toimus Eesti Rahva Muuseumis esimest korda visuaalsele kultuurile pühendatud festival, mis seekord keskendus antropoloogilisele filmile ja fotole. Loodetavasti kujuneb algatusest traditsioon, mille keskmesse jääb dokumentaalfilm, kuid mille raames saab tutvuda ka teiste visuaalkultuuri žanritega ja sellega, kuidas need mõtestavad ja kirjeldavad ümbritsevat maailma.

Filmifestivali ellukutsumine tähendab riski: uut üritust peavad märkama ja selle omaks võtma nii filmide autorid kui ka kohalik publik, kellele üritus on suunatud. Seetõttu oli esimeste visuaalse kultuuri päevade korraldamisel hea toetuda juba väljakujunenud huviliste ringile: Tartusse tulemisest oli huvitatud Põhjamaade vanim antropoloogilisele dokumentaalfilmile pühendunud organisatsioon NAFA (Põhjamaade Antropoloogilise Filmi Assotsiatsioon).

Mis on NAFA?

Põhjamaade antropolooge, filmitegijaid, ülikoole ning muuseumi ühendav NAFA loodi Skandinaavias 1970. aastatel. NAFA on juba 1970. aastatest organiseerinud pea iga-aastast foorumit – enamasti on see toimunud filmifestivali kujul, kuid vahel on kogunemise keskmeks olnud ka konverents või töötoad. Iga-aastane sündmus leidis tavaliselt aset mõnes Skandinaavia riigis. Tänapäeval on NAFA oma regioonikesksust mõnel määral isegi kaotanud, kuid seda eelkõige kasvava aktiivsuse tõttu väljaspool Skandinaaviamaid.

Organisatsiooni keskmeks on filmiarhiiv, mis on maailmas omaaolulistest üks mõjukamaid ja tihedalt kasutatav visuaalse antropoloogia alases õppetöös. Nagu selgitab NAFA sekretär Frode Storaas, nähti 1970ndatel kiirelt kasvavates institutsioonides järjest suuremat

vajadust etnograafilise filmi järele antropoloogiaõpetuse ning antropoloogiliste uuringute osana. Samas ei olnud film toona veel muutunud pea igäihele kättesaadavaks ning odavaks meediumiks – filmid olid veel peamiselt 16 mm formaadis, mis tähendas, et ka koopiategemine oli väga kallis. Nii otsustati õppetöös vajalikke filme koguda naaberriike ühendavasse keskarhiivi. Esialgu loodi arhiiv etnograafiamuuseumi juurde Stockholmis. NAFA tegevuses on tänapäevalgi kesksel kohal filmiarhiiv, nüüdseks haldab seda Bergeni ülikool Norras ja see kujutab endast unikaalset kollektsiooni klassikalistest ja uutest etnograafilistest filmidest.

Nüüdisajal on film kui meedium muutunud siiski tunduvalt laiemalt kättesaadavaks, filmilevi toimub (peamiselt õpetamise eesmärgil) ka VHSi kassetidel ja DVD-l. NAFA diskussioonide keskmes on filmide *online*-andmebaasi loomine ning uue meedia igakülgset täielikum kasutamine visuaalse kultuuri levitamisel ja õpetamisel.

Filmiprogramm

Seekordsel festivalil näidatud ligi 40 filmi käsitles inimesi ja kultuure pea kõigist maailmajagudest. Kohale oli saanud tulla suur osa filmide autoritest, sealhulgas nii tudengeid kui ka juba tunnustatud dokumentaliste ja antropolooge kogu Euroopast, lisaks mitmed visuaalse kultuuri uurijad ja festivalikorraldajad.

Antropoloogiline dokumentaalfilm on laiapiiriline žanr – siin põimuvad süvenenud uurimus, sõbralik huumor ja austus ning ehe huvi filmitavate vastu. Need filmid püüavad avada tavaliste inimeste loodud maailma, kus tähenduseloajaiks ja peategelasteks on harvmini meedialemmikud – eksperdid ja võimuesindajad – ning enam igapäevatoimetustega ametis olevad inimesed ja kultuuriliselt kirev maailm ise.

Nii rääkisid filmid näiteks naistest Kollywoodis, Tamili filmitööstuses Indias, elust postsotsialistlikus Kuubas ning Bulgaaria moslemikülas, jälgisid traditsioonilisi elulaade Põhja-Norras, tegelesid Albaania ja Rumeenia immigrantide ja nende püüetega end sisse seada Itaalias, portreeterisid Aafrikasse pensionipõlve veetma läinud sakslanna suutmatust kohaneda maailmas, kus ta on elanud juba 17 aastat, jäädvustasid Kihnu naise ja ungari mehi jpm.

Festivaliprogrammi enamiku moodustasid nn osalev-vaatlevas stiilis tehtud dokumentaalfilmid. Programm algas antropoloogilise filmi klassiku, Austraalia dokumentalisti Gary Kildea filmide retrospektiiviga. Kildea on dokumentalistikas esindanud muuhulgas radiikaalset suunda, mis on pidanud oluliseks mitte rääkida oma subjektide eest ning lasta lool enesel lahti rulluda. Praeguseks on see arusaam muutnud antropoloogilist dokumentaalfilmi tervikuna ja mõned Gary Kildea tööd (nagu ka festivalikavas olnud “Celso ja Cora”) kuuluvad *cinéma vérité*¹ jälgedes sündinud dokumentalistikauuenduse paremikku.

Kuigi antropoloogilisel dokumentaalfilmil on olnud ja on veel nüüdki huvi suuremate gruppide ja protsesside vastu – filmid on järjginud näiteks rituaale või kommenteerinud autoriteksti vahel uuritava rühma tegevust ja igapäevaelu, siis visuaalse kultuuri päevade filmiprogrammi jõudnud filmid näitasid enamasti kultuure ühe inimese või vähemalt üksikute portreeteritavate ning nende endi mõtete ja kommentaaride kaudu. Filmi autor on oma töös pisut tagaplaanile taandunud, tehes ruumi filmitavale. Festivalil tekitasid poleemikat ja mõttevahetust filmid, mis sellest lähenemisest mingil põhjusel erinesid. Nii näiteks diskuteeriti etnofiktsiooni töötoas selle üle, millisel juhul on õigustatud dokumentalistikas draama ja lavastuse kasutamine: kuigi seda võtet – lasta näiteks filmitavail oma kogemusi uuesti läbi mängida – on kasutnud ka etnograafilise filmi pioneere Jean Rouch, oli lavastuslikkus antropoloogilises filmis veel viimase ajani pigem erand kui reegel.

Veel peale festivaligi on elavalt huvi tuntud festivaliprogrammis olnud arhitektuursest kultuuripärandist rääkinud filmide vastu, mis uurisid seda, kuidas ekspertide arvamused ja soovid erinevad kohalike elanike huvidest ning mis jääb peale – kas uuendusmeelsus või alalhoidlikkus. Teemat toetas näitus Soome Turu ning Tartu Supilina puitarhitektuurist.

¹ *Cinéma vérité* (ka *free cinema*, *direct cinema*, vaatlev dokumentalistika) on 1910.–1920. aastatel (Venemaal on selle loojaks nt Dziga Vertov, Ameerika Ühendriikides Robert Flaherty) välja kujunenud filmisuund, mille eesmärgiks oli reaalse elu kirjeldamine. Muuhulgas aitas suuna kujunemisele kaasa kergemate kaamerate ilmumine, mis võimaldas jälgida lugu sellisena, nagu see juhtus, filmida ilma stsenaariumita ning pääseda lähemale filmitavale subjektile.

Põhjarahvad eesti dokumentaalfilmis

Festivali kõige põhjalikumalt lahti räägitud teema oli Siberi põliselanikest tehtud filmid, portreeterimaks põhjafilme kui iseseisvat suunda Eesti dokumentalistikas. Toimus ka ümarlaud, millest võtsid osa Valentin Kuik, Mark Soosaar, Janno Simm, Anzori Barkalaja ja Liivo Niglas.

Ümarlauda juhtinud põhjarahvaste uurija Eva Toulouze päris, miks on Eesti dokumentalistidele nii külgetõmbavaks piirkonnaks olnud Siber. Nagu vestlusingist osavõtjadki välja tõid, on tugevaks mõjutajaks olnud keelesuguluse ideed, mis on mõnegi eesti filmitegija juhatanud imepärasesse maailma, kuhu nad muidu ei oleks sattunud. Niisiis on üheks teguriks olnud nende kultuuride vähem või suurem eksootilisus. Oluline mõjutaja on olnud ka eestlaste ja Lääne-Siberi rahvaste sarnane ajalooline traagika. Folklorist Anzori Barkalaja tõi lisaks neile välja veel ühe huvitava, avalikkusele vähem teada oleva seose: soodsa vastuvõtu kultuuriuurijaile ja filmitegijaile aitasid luua ka Siberis töötanud Eesti teedeehitajad, kes kohalike elanike – hantidega suheldes tegid ära nii palju eeltööd, et kohalikud teadsid, et “eestlased on nende sugulased; et nad on mõnusad inimesed ja transpordivad nii nende perekonna kui asjad vajadusel ühest punktist teise”. Tänu sellele oli uustulnukail sellesse kultuuri-ruumi palju lihtsam siseneda. Kohalike elanike endi avatus on aga antropoloogilise filmi eeldus.

Põhjarahvaste filmide autorite kogemused on olnud mõneti erinevad: kui näiteks Mark Soosaar sattus traagilise loo tunnistajaks, kus traditsiooniline eluviis jäi alla turumajanduse survele, siis Liivo Niglase filmid kannavad emotsiooni, mis sündis tema esimesest kokkupuutest põhjarahvastega. Oma esimesel reisel Siberisse sattus ta Jamali piirkonna neenetsite juurde, kellest enamik püsib ümbritsevast vene kultuurist eemal ja näeb vaid vahel harva üle pea lendavaid helikoptereid. Liivo Niglase kirjelduse kohaselt on küll sealgi tehtud luuret maardlate avastamiseks ja on olemas puurtornid, mida veel viimase ajani ei ole siiski kasutusele võetud. Võõra surve puudumine avaldub ka inimeste käitumises. Jamali neenetsid on uhked ja ilusad; nad tunnevad, et on vähemalt seal, tundras, iseenda ja olukorra peremehed. Kuigi nad töötavad ametlikult sovhooside heaks, on nemad need, kes otsustavad, kuhu oma kari viia.

Põhjarahvaste temaatikat toetas fotonäitus Tartu teadlaste välitöödelt põhjarahvaste juurde. Üks näituse kuraatoritest, Kaur Mägi tõi välja, et kaudsemalt kirjeldavad fotod tundra ja taiga maastikke, samuti sealsete rahvaste eluviisi selles keskkonnas. Kõik välitöödel käijad on kasutanud fotoaparaati olulise töövahendina. Nende fotodest võib tänapäeval välja lugeda lisaks etnograafilisele infole ka uurijate emotsioone ja emotsioone, mis on sündinud kohatud keskkonnast ning inimestest.

Tartu visuaalse kultuuri päevi on kavas hakata korraldama perioodiliselt koostöös Eesti Rahva Muuseumi ja Tartu Ülikooli ning sõltuvalt sündmuse fookusest ka muude osapoolte vahel. 2004. aastal korraldasid festivali Pille Runnel, Kristjan Raba, Liivo Niglas, Eva Toulouze, Agnes Aljas, Maido Selgmäe, Oliver Kulpsoo, Janno Simm jpt. Seekordseid Tartu visuaalse kultuuri päevi toetasid Eesti Filmi Sihtasutus, Tartu Linnavalitsus, Kultuuriministeerium, Eesti Kultuurkapital, Soome Instituut, Prantsuse saatkond ja Sony.